

Myśliński, Jerzy

Czasopiśmiennictwo naukowe w Galicji w dobie autonomicznej : uwagi wstępne

Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego 8/4, 477-500

1969

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY MYŚLIŃSKI

CZASOPIŚMIENNICTWO NAUKOWE W GALICJI W DOBIE AUTONOMICZNEJ

UWAGI WSTĘPNE

I

Przedmiotem niniejszych rozważań będą uwagi wstępne dotyczące dziejów czasopiśmiennictwa naukowego w Galicji w dobie autonomicznej, tj. mniej więcej od 1867/1873 do wybuchu pierwszej wojny światowej, a więc praktycznie do końca lipca 1914, wówczas to bowiem ukazały się ostatnie numery przedwojenne większości periodyków naukowych. O ile data końcowa nie powinna budzić poważniejszych zastrzeżeń, o tyle krótkiego uzasadnienia wymagają daty początkowe. Lata 1867/1873 dotyczą okresu tworzenia instytucji autonomicznych w Galicji. Dla nas niezwykle ważna będzie też data założenia Akademii Umiejętności w Krakowie (1872), która to instytucja podjęła szereg przedsięwzięć wydawniczych, zmieniających w sposób zasadniczy stan polskiego piśmiennictwa naukowego. Czasopisma naukowe ukazywały się w Galicji także przed rokiem 1867; niektóre problemy z tego okresu zostały uwzględnione w literaturze historycznej.

Dysponujemy już pierwszą syntezą dziejów polskiego czasopiśmiennictwa naukowego opracowaną przez Helenę Więckowską¹, która podzieliła owe dzieje na następujące okresy: 1795—1861, 1861—1918 (podokresy z datą graniczną 1870/1880) oraz po r. 1918. Wydaje się, że data przyjęta za początek drugiego okresu wiąże się jednak głównie z historią czasopism naukowych w Królestwie Polskim, dla Galicji natomiast należałoby ją nieco przesunąć, mniej więcej do lat 1867—1872. Zdaniem autorki syntezy — w tym drugim okresie zaczynają zacieierać się odrębności dzielnicowe, a na plan pierwszy wybija się specjalizacja nauki. Najogólniej rzecz

¹ H. Więckowska, *Zarys czasopiśmiennictwa naukowego w Polsce*, Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej, S. E, z. 2, 1966.

biorąc, stwierdzenie to odpowiada ówczesnym tendencjom. Należałoby jednak zaznaczyć, że od tej zasady były także wyjątki. Polegały one, jak zobaczymy z przeprowadzonej analizy, na dalszym prosperowaniu czasopism ogólnych, skupiających na swych łamach wiele dziedzin wiedzy. Istniało jednak — co wydaje się rzeczą istotniejszą — kilka gałęzi wiedzy, które z rozmaitych względów nie poddały się ogólnopolskim procesom integracyjnym. Do takich należała przede wszystkim nauka prawa. Ponadto istniały odrębności w zakresie nauk technicznych. Wynikały one, jak się wydaje, z różnego stopnia rozwoju gospodarczego poszczególnych zaborów i rozmaitego profilu gospodarczego poszczególnych części Polski, którym to tendencjom służyło czasopiśmiennictwo techniczne. Artykuł niniejszy nie obejmuje czasopiśmiennictwa teologicznego.

Wyjaśnienia wymaga wreszcie samo pojęcie czasopisma naukowego. W tym artykule analizować bowiem będziemy wyłącznie czasopisma naukowe lub ze zdecydowaną przewagą problematyki naukowej, pozostawiając do odrębnego potraktowania skromne ilościowo czasopiśmiennictwo popularnonaukowe oraz w pewnej mierze poświęcone nauce, dające przewagę literaturze i kwestiom społecznym. Za podstawowe kryterium włączenia poszczególnych druków do działu czasopism naukowych przyjąć trzeba ich periodyczność. Będziemy przy tym mieli do czynienia z nielicznymi dwutygodnikami, miesięcznikami, kwartalnikami, wreszcie półrocznikami i rocznikami oraz wyjątkowo z pismami nieregularnymi (choć wydawcy tego nie planowali). Drugą cechą odróżniającą te czasopisma od innych druków będzie ich jednolitość (wewnętrzny związek poszczególnych numerów, tomów), trzecią — treść, która powoduje, że dane czasopismo wzbudza zainteresowania określonej grupy czytelników. Niezwykle ważną kolejną cechą stanowi ich aktualność — publikowanie najnowszych odkryć naukowych. Oczywiście nie same rozprawy składały się na numer pisma. Treść jego była bardziej urozmaicona. Aktualność polegała także na zamieszczaniu przeglądu literatury naukowej z danej dziedziny wiedzy, na recenzowaniu najnowszych publikacji, wreszcie prowadzeniu kroniki naukowej danej dyscypliny. Ostatnim kryterium odróżniającym czasopisma naukowe od innych druków było ich rozpowszechnianie w środowisku naukowym w mniejszych czy większych nakładach². Mogło się to dokonywać poprzez prenumeratę, nabywanie pojedynczych numerów lub studiowanie ich w bibliotekach naukowych, takich np. jak biblioteki wyższych zakładów naukowych (w tym na pierwszym miejscu Biblioteka Jagiellońska), Biblioteka Akademii Umiejętności, Biblioteka Czartoryskich, Ossolineum, Biblioteka Baworowskich, czy wreszcie biblioteki pro-

² Czynniki powyższe w odniesieniu do innego rodzaju czasopism i w nieco innej wersji opracował E. Löbl, *Kultura a prasa*, Warszawa 1905, s. 15—21.

wincjonalne (Dzików, Medyka, Sieniawa, Sucha), lub też biblioteki gimnazjalne³.

Uwagi powyższe wydały się konieczne, ponieważ w Galicji ukazywało się sporo wydawnictw ciągłych, które nie były czasopismami. Taki charakter miała większość wydawnictw Akademii Umiejętności. W niniejszym artykule rozpatrzmy je oddzielnie, odwołując się przy tym do opracowań Jana Hulewicza. Pamiętać trzeba, że w porozumieniu austriackiego prawa prasowego czasopismami były druki do miesięcznika włącznie. Niezależnie od częstotliwości ukazywania się wszystkie one podlegały cenzurze, z tą jedynie różnicą, że periodyki o większej częstotliwości i objętości do 5 arkuszy dostarczano prokuratorowi w chwili przystąpienia do rozpowszechniania, inne natomiast drukarz obowiązany był przekazywać do prokuratury na 24 godziny przed rozesłaniem. Praktycznie rzecz biorąc, władze interesowały się tylko tymi periodykami, które miały charakter szerszy, społeczno-naukowy, i jedynie nakłady tych periodyków musiały być podawane do wiadomości policji (np. „Przegląd Polski”, „Przegląd Powszechny”, „Krytyka”). Wiemy, że cenzura nie ingerowała w zasadzie w teksty naukowe, choć archiwalia dotyczące tej sprawy nie zostały jeszcze dokładnie przebadane. Działała natomiast w niektórych redakcjach wewnętrzna cenzura, nie dopuszczająca do publikacji tekstów mogących budzić zastrzeżenia władz. Znany jest zatarg Jana Baudouina de Courtenay z redakcją „Kwartalnika Historycznego”. Kiedy autor wprowadził do tekstów językoznawczych przykład zaczerpnięty z aktualnej sprawy Dreyfusa, redakcja nalegała, by zastąpił go innym. W rezultacie nie doszło do opublikowania artykułu, o czym Baudouin de Courtenay zawiadomił czytelników za pośrednictwem oddzielnej broszury⁴.

Niniejszy artykuł oparty został przede wszystkim na autopsji omawianych czasopism naukowych. Przeglądnięcie poszczególnych tytułów pozwoliło na eliminację periodyków o innym charakterze oraz zorientowanie się w zawartości i układzie czasopism naukowych. Z kolei wykorzystano stosunkowo obfitą literaturę przedmiotu, która jednak koncentruje się bądź na charakterystyce czasopism wyspecjalizowanych gałęzi wiedzy (czasopiśmiennictwo rolnicze, leśne, medyczne, weterynaryjne, pedagogiczne), bądź na omawianiu poszczególnych tytułów z okazji jubileuszów (np. „Przewodnik Naukowy i Literacki”) lub naukowych opracowań tematu (np. monografie: „Pamiętnika Literackiego”, „Roczników Nauk Rolniczych” i innych). Pewną pomoc stanowiły też monografie po-

³ W. Więckowska, I. Treichel, *Zarys dziejów polskich bibliotek oraz bibliografii i bibliologii polskiej*, Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej, S. E, z. 2, 1966.

⁴ J. Myśliński, *Grupy polityczne Królestwa Polskiego w Zachodniej Galicji 1895—1904*, Warszawa 1967, s. 225.

szczególnych dziedzin wiedzy, zwłaszcza w serii opracowanej przez PAU w latach 1948—1949. Za podstawę wyboru tytułów wzięto *Bibliografię* Estreichera oraz kartotekę Pracowni Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego XIX i XX w., opracowaną zarówno na podstawie źródeł bibliograficznych, jak i katalogów bibliotecznych. Autor nie rości sobie pretensji do szczegółowego wnikania w fachową problematykę dziedzin wiedzy reprezentowanych przez różne periodyki. Szczegółowa analiza ich treści może być przeprowadzona wyłącznie przez specjalistów. W tym przypadku chodzi jedynie o charakterystykę całokształtu galicyjskiej naukowej produkcji periodycznej, z zasygnalizowaniem takich spraw, jak liczba tytułów, ich częstotliwość, miejsce wydania, charakter wydawców, zespoły redakcyjne. Przedmiotem rozważań będą też rodzaje czasopism naukowych według dyscyplin, przy czym w jednym przypadku pisma historycznego autor pokusił się przykładowo o bardziej szczegółowe uwagi, dotyczące zarówno problematyki, jak i zespołu autorskiego, w zestawieniu z podobnym co do charakteru pismem wydawanym w Warszawie. Celem artykułu jest wyciągnięcie wniosków w kwestii zasięgu i roli galicyjskich czasopism naukowych, przy czym porównania z całokształtem ówczesnego polskiego czasopiśmiennictwa naukowego muszą być przesunięte do dalszych badań.

Spośród przeszło stu wynotowanych tytułów (bez 23 wydawnictw Akademii Umiejętności o charakterze ciągłym) po przejrzaniu zawartości do czasopism zaliczono 73. Tylko do jednego tytułu nie udało się dotrzeć („Archiwum Medycyny Wewnętrznej”, Lwów 1907, cytowanego przez H. Więckowską, ale nie znanego A. Szwejcerowej i J. Groszyńskiej⁵). Wśród tytułów odrzuconych znalazły się w głównej mierze czasopisma popularne lub literackie, zawierające sporadycznie tylko artykuły o charakterze naukowym lub zgoła nie publikujące tego typu materiałów. Dla przykładu wymienię z owej grupy dwutygodnik pt. „Bartnik Postępowy. Pismo Poświęcone Pszczelnictwu i Ogrodnictwu”, ukazujący się we Lwowie od 1 I 1875, oraz „Ruch Literacki. Tygodnik Poświęcony Literaturze, Sztukom Pięknym, Nauce i Rzeczom Społecznym”, wydawany we Lwowie od 1 X 1874. Autor odrzucił także odnotowywane jako wydawnictwo ciągłe typową serię pt. „Wiedza i Życie”, wydawaną we Lwowie przez Związek Naukowo-Literacki od 1899 r. W ramach tej serii wydawano odrębne prace po 12 w każdej z czterech serii. Nie brano pod uwagę wydawnictw ciągłych, przeważnie w postaci roczników, lub nieregularnych, z których każdy tom zawierał jedną lub dwie prace oddzielnych autorów, jak np. „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie” (od

⁵ A. Szwejcerowa, J. Groszyńska, *Spis polskich biologicznych czasopism*, Warszawa — Łódź 1952.

1808/1809; publikujący rozprawy ze względu na objętość nie zamieszczone w „Miesięczniku Heraldycznym”) lub „Archiwum Naukowe” (Lwów 1903—1914, itp.). Wyjątek zrobiono dla „Wiadomości Statystycznych”, które publikowały aktualne prace statystyczne i ukazywały się stosunkowo regularnie w kilku zeszytach w roku. Do wydawnictw ciągłych zaliczyć także trzeba „Rocznik Krakowski”. Legitymował się on wprawdzie redaktorem i do t. 4 w 1900 r. pomieszczał zbiory prac, ale nie publikował innych aktualnych materiałów. Do tego typu wydawnictw zaliczyć wypadło też lwowski „Rocznik Architektoniczny”, zawierający głównie projekty (rysunki) uczniów prof. Szyszko-Bohusza. Także „Rocznika Akademii Rolniczej w Dublanach” nie można uznać za czasopismo. Był on właściwie swego rodzaju spisem wykładów i wykładowców, a z aktualności zawierał tylko spostrzeżenia meteorologiczne.

Wszystkie tego typu wydawnictwa nie stanowią tutaj przedmiotu analizy.

II

Spośród wydawnictw Akademii Umiejętności w Krakowie, zaliczanych tradycyjnie do grupy czasopism i wydawnictw ciągłych, a będących *de facto* w większości wydawnictwami ciągłymi — wymienić trzeba roczniki poświęcone Akademii jako całości, sprawozdania z prac poszczególnych wydziałów, wydawnictwa rozmaitych komisji oraz wydawnictwa obcojęzyczne. Wspomnieć przy tym należy o „Roczniku Towarzystwa c.k. Naukowego Krakowskiego” wydawanym do 1871 r., a stanowiącym ciągłość z późniejszym „Rocznikiem Zarządu Akademii Umiejętności w Krakowie” z lat 1873—1890 i „Rocznikiem Akademii Umiejętności w Krakowie”, ukazującym się w latach 1891/1892 — 1913/1914. W obydwu seriach „Rocznika” pomieszczano uchwały, korespondencje, sprawozdania finansowe i pojedyncze rozprawy Akademii Umiejętności. Z wydawnictw wydziałowych od 1874 r. ukazywał się „Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział Filologiczny i Historyczno-Filozoficzny”. Następnie „Pamiętnik” podzielił na „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego...” oraz „Rozprawy i Sprawozdania Wydziału Historyczno-Filozoficznego...”, które z kolei w drugiej serii, od r. 1891, przybrały tytuł „Akademia Umiejętności w Krakowie. Rozprawy Wydziału...” Ukazywały się przeważnie tomami, rocznie, w częściach. Podobne były dzieje prac wydawanych przez Wydział Matematyczno-Przyrodniczy od 1874 r., pt. „Pamiętnik...”, a od 1891 pod analogicznym tytułem jak inne serie. W 1901 pojawiły się pt. „Rozprawy Wydziału...” w odrębnych seriach.

Z innych wydawnictw Akademii Umiejętności w języku polskim zwraca-

cały uwagę wydawnictwa źródeł w seriach „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” (1878—1914), „Archiwum Komisji Historycznej” (1878—1916), „Archiwum Komisji Prawniczej” (1895—1913). Ponadto ukazywały się „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” (1879—1913/1914) oraz zainicjowane jeszcze przez Towarzystwo Naukowe Krakowskie „Sprawozdania Komisji Fizjograficznej...” (R. 7: 1872, do 1914 wraz z „Materiałami do Fizjografii Krajowej”).

W językach obcych (niemiecki, francuski) w omawianym okresie wychodziło 6 tytułów; wszystkie one pojawiały się periodycznie, po 10 numerów w roku. Były to: „Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Krakau” (1890—1900), „Bulletin International de l'Académie des Sciences de Cracovie. Comptes rendus des séances de l'année...” (1888—1900), „...Classe des sciences mathématiques et naturelles” (1901—1909), „...Série A: Sciences mathématiques” (1910 i dalej), „...Série B: Sciences naturelles” (1910 i dalej) oraz „...Classe d'histoire et de philosophie”.

Warto uzmysłwić sobie stan wydawnictw ciągłych i periodycznych Akademii Umiejętności w Krakowie, dlatego że wszystkie pozostałe rodzaje periodycznego piśmiennictwa naukowego muszą być analizowane wraz z tymi wydawnictwami. Prześledzenie całości owej produkcji daje pogląd na możliwości publikowania prac naukowych w Galicji. Zarówno Akademia Umiejętności, jak i jej wydawnictwa mają swoją obszerną literaturę i z tego względu nie będą na tym miejscu analizowane⁶.

III

Poza wydawnictwami Akademii Umiejętności i innymi wydawnictwami ciągłymi w latach 1869—1914 ukazywały się w Galicji 73 czasopisma naukowe, co według bardzo przybliżonych obliczeń stanowiło około 60% całej polskiej naukowej produkcji czasopiśmienniczej. W dalszej kolejności plasował się zabór rosyjski z Warszawą jako głównym centrum tego gatunku czasopiśmiennictwa i wreszcie nikły zgoła procent (poniżej 5) tych wydawnictw pojawiał się w zaborze pruskim. W Galicji czasopisma naukowe wychodziły w Krakowie (37 tytułów), Lwowie (34 tytuły), Przemysłu (1) i Krośnie (1). Zwraca uwagę przodownictwo Krakowa, gdzie poza tymi czasopismami ukazywały się wszystkie wydawnictwa Akademii Umiejętności.

⁶ Por. szczególnie prace J. Hulewicza, w tym m.in.: *Polska Akademia Umiejętności w Krakowie 1873—1918. Zarys dziejów*, Wrocław — Warszawa 1958; *Działalność wydawnicza Akademii Umiejętności w zakresie historii literatury polskiej oraz historii oświaty i szkolnictwa w Polsce w latach 1873—1918*, „Pamiętnik Literacki”, 1960, z. 1, s. 45—104.

Galicyskie czasopisma naukowe według dyscyplin i częstotliwości
(bez wydawnictw Akademii Umiejętności)

Rok	Ogólne i ogólnohumanistyczne	Bibliografia	Filozofia	Historia	Historia literatury	Nauki pomocnicze historii i archeologia	Polityka	Pedagogika	Językoznawstwo	Orientalistyka	Slawistyka	Etnografia	Prawo	Ekonomia	Historia sztuki	Technika i architektura	Przyroda	Medycyna farmacja weterynaria	Nauki rolnicze i leśne
1867																x			
1868																			
1869																			
1870																			
1871													x						
1872													x						
1873													x						
1874																			
1875																			
1876																	x		
1877																	x		
1878																	x		
1879																	x		
1880																	x		
1881																	x		
1882																	x		
1883																	x		
1884																	x		
1885																	x		
1886																	x		
1887																	x		
1888																	x		
1889																	x		
1890																	x		
1891																	x		
1892																	x		
1893																	x		
1894																	x		
1895																	x		
1896																	x		
1897																	x		
1898																	x		
1899																	x		
1900																	x		
1901																	x		
1902																	x		
1903																	x		x
1904																	x		x
1905																	x		x
1906																	x		x
1907																	x		x
1908																	x		x
1909																	x		x
1910																	x		x
1911																	x		x
1912																	x		x
1913																	x		x
1914																	x		x

+++++ Tygodniki - - - Dwutygodniki - - - Miesięczniki Kwartalniki
 ~~~~~ Półroczniki   x x x x x x x x Roczniki   ~~~~~ Nieregularne

Gdy chodzi o częstotliwość omawianych czasopism, jeżeli nie brać pod uwagę czterech zmian częstotliwości w czasie ukazywania się poszczególnych tytułów, była ona następująca: dwutygodników 10, miesięczniki 34, tygodniki 2, kwartalników 7, półrocznik 1, roczników 13, nieregularnych 6. Tak więc zdecydowanie przeważały miesięczniki, które jeszcze stanowiły czasopisma według przepisów prawa prasowego w Austrii.

Jeżeli rozpatrywać omawiane czasopisma według treści, można je podzielić następująco: do czasopism ogólnych zaliczyć należy 2 tytuły, do ogólnohumanistycznych — 10. Pisma pierwszego z wymienionych rodzajów legitymowały się jednak zdecydowaną przewagą humanistyki. Z zakresu bibliografii istniały w Galicji 2 czasopisma, filozofii — 1. Wyłącznie historii poświęcony był 1 tytuł, a 2 historii literatury. Za to nauki pomocnicze historii posiadały aż 8 tytułów. Przeważały archeologia, numizmatyka, heraldyka. Pisma te miały przypuszczalnie powodzenie także wśród zbieraczy.

Do zagadnień polityki należałoby zaliczyć 1 tytuł, podobnie 1 tytuł ukazywał się z zakresu nauk pedagogicznych. Językoznawstwo dysponowało 2 tytułami, orientalistyka, sławistyka i etnografia po jednym, historia sztuki wraz z problematyką konserwacji zabytków 2 tytułami. Prawu poświęconych było aż 8 tytułów, a ekonomii i statystyce 2. W Krakowie pojawiło się 1 pismo poświęcone architekturze. Technika dysponowała 8 tytułami, przyroda — 3, medycyna ogólna — 5; poszczególne zaś gałęzie medycyny również 5; farmacja — 2, weterynaria 1. Nauki leśne, rolnicze i ogrodnicze miały 3 pisma. Jeden tytuł w innych obliczeniach zaliczany do pism przyrodniczych poświęcony był Tatrom, ale zawierał także materiały z innych dyscyplin, m. in. z etnografii. Załączona tabela przedstawia podział galicyjskich czasopism naukowych według dyscyplin i częstotliwości ukazywania się w poszczególnych latach, nie uwzględnia natomiast zmian w obrębie jednego roku.

Z obliczeń wynika, że długowieczność galicyjskich czasopism naukowych przedstawia się następująco: przez 1 rok tylko ukazywało się 8 tytułów; od 2 do 5 lat — 28; od 6 do 10 lat — 6; od 11 do 15 lat — 7; od 16 do 20 lat — 9; od 21 do 30 lat — 5; od 31 do 40 lat — 8; 2 tytuły miały żywot ponad 40 lat. Tak więc połowa omawianych czasopism ukazywała się dłużej niż 10 lat.

Interesujące wydaje się prześledzenie charakteru instytucji wydających galicyjskie czasopisma naukowe. Szczegółowe zestawienie zawiera poniższa tabela, z której wynika, że najwięcej, bo przeszło 50% wszystkich czasopism, wydawały stowarzyszenia naukowe, naukowo-techniczne i inne. Tylko 5 tytułów publikowały szkoły wyższe, 2 tytuły instytucje państwowe, a 1 tytuł instytucja naukowa (poza Akademią Umiejętności). Aż 28 tytułów wydawały zespoły powstałe z inicjatywy jednostek bądź

Wydawca	Ogólne i humanistyczne	Bibliografia	Filozofia	Historia	Historia literatury	Nauki pomocnicze historii	Polityka	Pedagogika	Językoznawstwo	Orientalistyka	Slawistyka	Etnografia	Historia sztuki	Prawo	Ekonomia i statystyka	Architektura	Technika	Przyroda	Medycyna	Farmacja	Weterynaria	Nauki rolnicze i lesne	Razem
Towarzystwa naukowe i zawodowe	1	—	—	1	2	4	—	1	1	—	—	1	2	2	—	1	7	2	7	2	1	2	37
Szkoły wyższe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	1	5
Instytucje państwowe	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2
Instytucje naukowe	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Zespoły uczonych	3	1	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	9
Indywidualni wydawcy	6	1	1	—	—	4	—	—	1	—	—	—	—	2	—	—	1	—	3	—	—	—	19
Razem	12	2	1	1	2	8	1	1	2	1	1	1	2	8	2	1	8	3	10	2	1	3	78

poszczególne osoby. Część owych zespołów grupowała się przy uniwersytetach. Jedynie 2 tytuły z grupy wydawanych indywidualnie były subwencjonowane, jeden przez Akademię Umiejętności, drugi zaś przez wiedeńskie Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Zasięg oddziaływania poszczególnych czasopism naukowych prezentuje poniższa tabela:

Zasięg	Ogółem	Humanistyka, sztuka, architektura	Prawo i ekonomia	Przyroda	Technika	Medycyna	Rolnictwo
Ogólnopolski	16	11	—	1	—	2	2
Częściowo ogólnopolski	12	9	—	2	—	1	—
Teren Galicji	39	15	8	—	6	9	1
Lokalny	6	1	2	—	2	1	—
Razem	73	36	10	3	8	13	3

Klasyfikacja ta jest oczywiście bardzo dyskusyjna. Dokładne oceny mogliby sformułować specjaliści — historycy poszczególnych dyscyplin. Autor niniejszego artykułu brał przede wszystkim pod uwagę zestaw współpracowników, treść oraz nieliczne wzmianki na temat rozpowszechniania poszczególnych czasopism.

W związku z tym pozostawała sprawa współpracy autorów zamieszkałych w różnych zaborach z czasopismami naukowymi Galicji. Szczegółowo potraktujemy ten problem na przykładzie „Kwartalnika Historycznego”. W tym miejscu możemy jedynie podać inne dane. I tak np. „Muzeum”, periodyk pedagogiczny nastawiony niemal wyłącznie na problematykę galicyjską, zawierał w każdym tomie prace 27—36 autorów, z czego $\frac{2}{3}$ przypadły na autorów lwowskich, $\frac{1}{3}$ na krakowskich i prowincjonalnych. Spoza Galicji pisało do „Muzeum” w pewnych latach 1—6 osób⁷. Ogólnopolski charakter miał krakowski „Postęp Okulistyczny”, z któ-

⁷ Por. A. Karbowski, *Polskie czasopisma pedagogiczne*, Warszawa 1912.

rym współpracowali okuliści z Królestwa Polskiego, Wilna, Kijowa, Poznańskiego i emigracji⁸. W krakowskich „Rocznikach Nauk Rolniczych” na 46 prac zawartych w 6 tomach — ze środowiska krakowskiego pochodziło 30, z innych 16. Łącznie napisało je 29 autorów. Nie były to jednak najlepsze artykuły z zakresu nauk rolniczych, jakie wówczas się ukazały. Najcenniejsze polskie prace opublikowały Akademia Umiejętności oraz periodyki zagraniczne⁹. W „Przeglądzie Krytycznym” oceny książek zamieściło: 51 autorów z Krakowa, 21 ze Lwowa, 6 z innych miejscowości w Galicji, 13 z Warszawy, 3 z innych miast Królestwa i 9 innych. Autorzy ci omówili łącznie 593 książki, z tego 241 wydanych w Galicji, 194 w Warszawie i Królestwie, 49 w Poznańskim oraz 87 w innych miastach państw zaborczych i 22 inne książki¹⁰. W pierwszym (1895) roczniku „Ludu” na 16 autorów — z Galicji pochodziło 12, z Warszawy 1, Paryża 1, Poznania 1 i Poniewieża 1. Były jednak również czasopisma, które drukowały wyłącznie autorów galicyjskich lub niemal wyłącznie autorów pochodzących z miejsca wydawania czasopisma. Te m. in. elementy decydowały o klasyfikacji czasopism, jeśli chodzi o zasięg ich oddziaływania.

Spośród wymienionych 73 tytułów 48 redagowali indywidualnie redaktorzy. W 13 czasopismach spotkamy się z komitetem redakcyjnym, składającym się z kilku do kilkunastu członków, czasem pochodzących z różnych miast w Galicji, a nawet z innych zaborów. Były przypadki, że czasopismo galicyjskie stanowiło także organ polskich towarzystw spoza Galicji. W 12 tytułach nie występował w ogóle redaktor. Tak było z zasady we wszelkiego rodzaju „Pamiętnikach” i „Rocznikach”, których prawo prasowe nie uważało za czasopisma.

Nie potrafimy niestety podać szczegółowych danych o nakładach galicyjskich czasopism naukowych. Władze nie wymagały takich danych od wydawców tej kategorii czasopism i dane te nie dochowały się w archiwach państwowych. Znane nam, niepełne zresztą liczby dotyczą tylko 13 tytułów. I tak spośród czasopim ogólnohumanistycznych „Przegląd Polski” miał średnio 500 egz. nakładu, „Przegląd Powszechny” — około 1500 egz., „Przewodnik Naukowy i Literacki” — dodatek do oficjalnej „Gazety Lwowskiej” — osiągał ponad 1000 egz. Podobnym nakładem legitymowała się krakowska „Krytyka”, pismo w części tylko użyzające swoich

⁸ W. H. Malanowski, *Rys dziejów wydawnictw okulistycznych w Polsce (1899—1960)*, „Klinika Oczna”, 1963, t. 33, nr 3—4, s. 445—448. Wydawca „Postępu” informował w pierwszym roczniku, że będzie płacił honoraria po 25 k. za 1 arkusz oraz dawał bezpłatnie 25 nadbitek.

⁹ W. Schramm, „Roczniki Nauk Rolniczych”. *Powstanie i dzieje rozwoju w latach 1903—1948*. Cz. 1, Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej, S. B., z. 2, 1959, s. 157—203.

¹⁰ A. Skrzypek, „Przegląd Krytyczny” 1874—1877, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, 1969, t. 8, z. 1, s. 37.

łamów artykułom naukowym. „Świat Słowiański” drukowany był w 700 egz., a „Przegląd Lwowski” w 600¹¹. Z innych czasopism humanistycznych „Muzeum” ukazywało się w nakładzie 650 egz., a potem 1100—2150 egz.¹²; „Miesięcznik Heraldyczny” poniżej 200 egz., „Rocznik Przemyski” w 500 egz., a „Pamiętnik Literacki” przygotowywano dla około 250 prenumeratorów. „Ekonomista Polski” ukazywał się w 500 egz., techniczna „Dźwignia” była 500—1000 egz. Ale już specjalistyczny „Postęp Okulistyczny” prenumerowało tylko 56 okulistów polskich¹³. Na ogół bardziej specjalistyczne pisma drukowano w mniejszych nakładach.

Przeważająca liczba pism naukowych w Galicji borykała się z bardzo poważnymi trudnościami materialnymi, stąd częste opóźnienia, zawieszanie wydawnictwa, nieregularne ukazywanie się. Stosunkowo dobrze stały organy towarzystw liczących wielu członków, którzy pokrywali deficyt ze składek członkowskich. Tak się rzecz miała z „Muzeum”, organem Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, czy organami towarzystw technicznych i lekarskich. Mimo trudności większość czasopism płaciła honoraria autorskie, których górna granica po 1900 r. wynosiła około 60 k. za arkusz artykułu i 80 k. za arkusz recenzji¹⁴. Na przykładzie „Kwartalnika Historycznego” z 1896/1897 można stwierdzić, że druk jednego zeszytu kosztował ok. 260 złr., a druk odbitek ok. 7 złr. Przeszło 250 złr. wynosiły honoraria autorskie, a w niektórych zeszytach nawet 400 i więcej. Około 70 złr. pochłaniała oprawa, 100 złr. korekta i około 450 złr. wydatki redakcyjne¹⁵. Pamiętać trzeba, że wydawca „Kwartalnika” — Towarzystwo Historyczne liczyło wówczas 202 członków i osiągało z prenumeraty pisma około 116 złr., ze sprzedaży natomiast, zarówno „Kwartalnika” jak i innych wydawnictw, około 300 złr.

IV

Rozwój czasopiśmiennictwa naukowego w dobie autonomicznej w Galicji da się dosyć wyraźnie podzielić na trzy etapy, przy czym dla niektórych dyscyplin etapy owe należałoby nieco przesunąć w czasie. I tak niewątpliwą cezurą będą tu lata 1867—1872, wiążące się z uzyskaniem

¹¹ Dane na podstawie archiwaliów lwowskich w artykule J. Myślińskiego, *Nakłady prasy społeczno-politycznej w Galicji w latach 1881—1913. Część druga*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, 1965, t. 4, z. 2, s. 80—98.

¹² F. Majchrowicz, *Czterdziestoletni jubileusz czasopisma „Muzeum”*, Dodatek do „Muzeum”, 1925, nr 15, s. 3—134.

¹³ W. H. Malanowski, *op. cit.*, Nakład pisma był zapewne wyższy.

¹⁴ B. Nadolski, *Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza w latach 1866—1944*, „Pamiętnik Literacki”, 1962, z. 3, s. 18.

¹⁵ Według sprawozdania kasowego zamieszczonego w „Kwartalniku Historycznym”.

autonomii kraju oraz powstaniem najwyższej instytucji naukowej w Krakowie. Z początkiem tego okresu pojawiają się przede wszystkim czasopisma prawnicze, co jest rzeczą zrozumiałą w warunkach rozwoju urzędzeń autonomicznych, natomiast dopiero pod koniec tego okresu, po etapie „rozruchu” wydawnictw Akademii Umiejętności, zaczynają powstawać inne czasopisma. I znowu pewna specyfika cechowała czasopisma ogólnohumanistyczne, ściślej związane z problematyką polityczną, oraz pisma naukowo-techniczne, które z trudem torowały sobie drogę w zacofanej Galicji. Drugi okres przypadł na lata osiemdziesiąte, kiedy obserwujemy pierwsze objawy specjalizacji w czasopiśmiennictwie naukowym, w szczególności w naukach humanistycznych. Etap ten był nieco bardziej rozciągnięty w czasie i objął także początek ostatniego dziesięciolecia XIX w. Trzeci wreszcie dający się wyodrębnić etap przypadł na lata bezpośrednio poprzedzające wybuch pierwszej wojny światowej (1908—1914), kiedy następowała dalsza specjalizacja czasopiśmiennictwa naukowego, charakterystyczna także dla innych zaborów.

W grupie czasopism humanistycznych na początku omawianego okresu znajdujemy dosyć tradycyjnie redagowane pismo, ukazujące się od pierwszej połowy XIX w., a w 1862 r. rozpoczynające „poczet nowy”, tj. „Bibliotekę Ossolińskich” poświęconą „historii, literaturze, umiejętnościom i rzeczom narodowym”. Było to wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, przynoszące jego kronikę, a także recenzje oraz artykuły historyczne, historycznoliterackie, z dziedziny ekonomii, niekiedy także z zakresu nauk ścisłych. Ostatni, 12 tom tego wydawnictwa wyszedł spod prasy z końcem 1869 r. Znacznie rozleglejszy w treści był „Przewodnik Naukowy i Literacki”, dodatek do „Gazety Lwowskiej”, ukazujący się raz w miesiącu od 1873 r. pod redakcją W. Łozińskiego, potem A. Krechowickiego. Poprzednio wydawany dodatek tygodniowy nie uzyskał takiej poczytności, jak miesięcznik poświęcony głównie historii (przeszło 50% tekstów), literaturze (ok. 20%), a ponadto ekonomii, przyrodzie, pedagogice, sztuce i archeologii, etnografii, językoznawstwu. Redakcja, jakkolwiek związana z instytucją państwową, starała się zachować obiektywność i — jak pisze historyk „Przewodnika” — nie nadawała pismu kierunku¹⁶. W okresie rozwoju specjalistycznych periodyków „Przewodnik” przyciągał autorów możliwością drukowania obszerniejszych prac. Po 1900 r. historia nadal zajmowała w „Przewodniku” pozycję dominującą, powiększała się liczba artykułów poświęconych literaturze i sztuce, na łamy pisma weszła filozofia, reprezentowana przez profesorów lwowskiego uni-

¹⁶ Dzieje „Przewodnika” opracował J. Kleiner („Przewodnik Naukowy i Literacki” 1872—1911, Lwów 1911). Por. też B. Nadolski, *Lwowskie czasopiśmiennictwo literackie XX w.*, [w:] *Zjazd Naukowy im. I. Krasickiego. Księga referatów*, Lwów 1936, s. 453—460.

wersytetu. Nauki ścisłe nadal reprezentowane były bardzo skromnie. Gdy chodzi o recenzje, zamieszczano ich niewiele; początkowo stosunek recenzji do artykułów miał się jak 3 : 1, w latach 1890—1899 jak 2 : 1, a w 1900—1909 pomieszczono ogółem zaledwie 30 recenzji, co świadczyło raczej o stagnacji „Przewodnika”. Historyk tego pisma stwierdził też, że miało ono słaby kontakt z czytelnikami, że „bardziej naukowym było niż czasopismem”, że wreszcie nie tworzyło terenu walki przekonań, wyjąwszy walkę z socjalizmem. Było głównie organem nauki lwowskiej, choć pomieszczało też rozprawy krakowskie i autorów z Królestwa Polskiego.

Jeżeli tyle miejsca poświęciliśmy „Przewodnikowi”, to dlatego że odegrał znaczną rolę jako organ, gdzie pozbawieni oddzielnych czasopism przedstawiciele głównie nauk humanistycznych mogli zamieszczać swoje prace. Pod koniec istnienia „Przewodnik” przeżył się, a właściwie przeżył się typ pisma przezeń reprezentowany.

Bardzo zaangażowany po stronie krakowskich stańczyków był natomiast założony w 1866 r., istniejący do r. 1914 miesięczny „Przegląd Polski”, który poza artykułami treści bieżącej w miarę upływu czasu coraz więcej miejsca poświęcał naukom społecznym: filozofii, historii, literaturze i językoznawstwu, dziejom sztuki, prawu, ekonomii, a także nieco naukom ścisłym, głównie przyrodzie i medycynie z punktu widzenia ogólniejszego. O wiele bardziej popularny był dwutygodnik „Przegląd Lwowski” (1871—1883), który pod względem politycznym reprezentował wojujący Kościół, z zakresu nauki zaś publikował rozprawy historyczne, literackie, a także przynosił przeglądy literatury humanistycznej. Mniej miejsca nauce poświęcały również krakowskie „Szkice Społeczne i Literackie” (1875—1876) Kazimierza Bartoszewicza.

W połowie lat siedemdziesiątych, ściśle 31 X 1874, powstało w Krakowie pierwsze miesięczne czasopismo poświęcone bibliografii i krytyce — „Przegląd Krytyczny”. Egzystowało ono do 1877 r. pod kierunkiem W. Zakrzewskiego i poprzedziło założony w lipcu 1878, a istniejący do czerwca 1914 znany miesięczny „Przewodnik Bibliograficzny” Władysława Wisłockiego, redagowany następnie przez A. Chmiela, K. Heka, a od 1906 r. przez J. Czubka. „Przewodnik” został w 1914 r. przeniesiony do Warszawy, a w Krakowie zastąpiła go miesięczna „Bibliografia Polska” pod redakcją J. Czubka, wydawana z zasiłku Akademii Umiejętności i zawierająca wyłącznie opisy bibliograficzne¹⁷.

W omawianym okresie pojawiło się kilka efemerycznych periodyków poświęconych archeologii bądź naukom pomocniczym historii, a to: „Rocz-

¹⁷ Por. S. Vrtel-Wierczyński, O „Przewodniku Bibliograficznym” W. Wisłockiego, „Przewodnik Bibliograficzny”, 1924, nr 1—6, s. 4—8. Por. też W. Piusińska, *Polskie czasopisma bibliograficzne w latach 1901—1927*, „Przegląd Biblioteczny”, 1963, z. 3, s. 92—101.

nik dla Archeologów, Numizmatów i Bibliografów Polskich” (1869, 1871) poświęcony raczej zbieractwu; wydawany w trzech językach dwutygodnik „Przegląd Etnograficzno-Historyczny i Literacki. Poświęcony Badańom Polski i Krajów Sąsiednich” (5 III — 5 IV 1875), „Dwutygodnik Poświęcony Archeologii, Historii i Lingwistyce” (1878—1879), redagowany przez N. T. Ziemięckiego, członka Komisji Archeologicznej Akademii Umiejętności. Warto zaznaczyć że pod terminem „archeologia” wydawca rozumiał też numizmatykę, sfragistykę, epigrafię, bibliografię „i wszystko, co dotyczy starożytności i pamiątek przeszłości”¹⁸.

Największa liczba czasopism naukowych w pierwszym okresie obejmowała zagadnienia nauki prawa. Do pierwszych tego typu pism zaliczyć trzeba „Czasopismo Poświęcone Prawu i Umiejętnościom Politycznym”, wydawane przy Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie w latach 1863—1869. Podobny charakter miał „Pamiętnik Wydziału Prawa i Administracji w c.k. Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie”, choć nie prowadził działu recenzji (1871—1873). Bardziej popularny był lwowski dwutygodnik, potem tygodnik pt. „Prawnik”, który częściowo tylko poświęcał swe łamy krótkim rozprawom naukowym. Pismo to powstało wraz ze spolszczeniem sądownictwa galicyjskiego i w pierwszym okresie odegrało bardzo pozytywną rolę. Potem walczyło z trudnościami, łączyło się z innymi periodykami, wreszcie zakończyło żywot w 1901 r. Jak się wydaje, uległo ono założonemu 1 I 1876 innemu tygodnikowi, a od 1887 r. miesięcznikowi lwowskiemu pt. „Przegląd Sądowy i Administracyjny”, który w r. 1895 zmienił tytuł na „Przegląd Prawa i Administracji”. Jako tygodnik, periodyk ten ogłaszał także rozprawy naukowe, które w 1887 r. ujął w osobnym dziale „Artykuły i rozprawy”. Pismo prowadziło obszerny dział recenzji, liczyło wielu współpracowników, w tym kilku spoza Galicji. Ukazywało się do wybuchu wojny¹⁹. Nieco odmienne, gdy chodzi o częstotliwość, były „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych”, redagowane przez T. Piłata we Lwowie, od 1873 r. zawierające rozprawy oparte na danych Krajowego Biura Statystycznego.

W omawianym okresie powstały liczne czasopisma z zakresu medycyny i farmacji. Najstarszy z nich, krakowski „Tygodnik Lekarski”, założony został 5 IV 1862 i pomieszczał m. in. rozprawy naukowe. Był to organ Towarzystwa Lekarskiego w Krakowie, który z czasem stał się też organem Towarzystwa Lekarzy Galicyjskich, Związku Polskiego Lekarzy i Przyrodników w Petersburgu, Towarzystwa Lekarzy Polskich w Kijowie, Chicago, Detroit oraz Towarzystwa Lekarzy Prowincjonalnych Kró-

¹⁸ Wyjaśnienia na okładce pisma powtarzano w każdym numerze.

¹⁹ Czasopisma prawne wychodzące na terenie ziem polskich przed 1879 r. wymienia i klasyfikuje A. Rembowski, *Nasze czasopiśma prawne*, Biblioteka Umiejętności Prawnych, 1879, seria 3, s. 1—11.

lestwa Polskiego. Najwięcej tekstów w „Tygodniku” poświęcano kronice polskiej medycyny, stowarzyszeniom lekarskim, komunikatom zawodowym itp. W latach 1868—1869 ukazywał się we Lwowie „Rocznik Towarzystwa Lekarzy Galicyjskich”, w maju 1871 powstało „Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego” we Lwowie, prowadzące także dział naukowy. Do tzw. medycyny publicznej, zapewne w związku z istnieniem państwowej służby medycznej, zaliczyć trzeba: miesięcznik „Służba Zdrowia Publicznego” (1872), „Dwutygodnik Higieniczny” (Kraków 1876), oraz jego bardziej popularną kontynuację pt. „Dwutygodnik Medycyny Publicznej” (1877—1880)²⁰.

W roku 1876 powstały dwa czasopisma z przewagą tematyki przyrodniczej: lwowski miesięcznik „Kosmos”, organ Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. M. Kopernika, oraz krakowski roczny „Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego” — obydwie o zasięgu ogólnopolskim, przynoszący prace autorów z całej Polski, publikujący, zwłaszcza „Kosmos”, obszerną ogólnopolską kronikę naukową²¹.

Nieco innymi drogami szedł w Galicji rozwój czasopiśmiennictwa naukowo-technicznego. Najpierw pojawiło się ono we Lwowie w postaci wydanych w latach 1867 i 1871 „Roczników Towarzystwa Technicznego we Lwowie”, przy czym t. 1 wyszedł pod tytułem niemieckim, a większość prac wydrukowano w nim także po niemiecku; drugi zawierał już tylko prace polskie. Obydwie roczniki publikowały prace z zakresu matematyki, fizyki, chemii, budownictwa, a także higieny publicznej. Estreicher odnotowuje we wrześniu 1874 ukazanie się pierwszego zeszytu „Czasopisma Towarzystwa Technicznego we Lwowie”, które pod redakcją Frankego miało się ukazywać w latach 1874—1880 (?). Nie udało mi się odnaleźć tego tytułu. Wydaje się, że pierwszym miesięcznikiem technicz-

²⁰ Ogólne uwagi o czasopiśmiennictwie medycznym XIX w. zawiera referat T. Ostrowskiej zamieszczony w t. 1 wydawnictwa *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, Warszawa 1967, s. 207—218. Por. też A. Wrzosek, *Rzut oka na rozwój czasopiśmiennictwa lekarskiego polskiego*, Kraków 1911; H. Waserman, *Zarys historii polskich czasopism lekarskich*, „Medycyna”, 1933, nr 17, s. 550—564; A. Zapiewski, *Rozwój polskiego czasopiśmiennictwa lekarskiego w pierwszej połowie XX w. do 1946 r. włącznie*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU, 1949, nr 4, s. 197—200. Nie wymieniany tutaj lwowski „Tygodnik Lekarski”, przeznaczony głównie dla lekarzy praktyków, charakteryzuje W. Nowicki, *Z dziejów „Lwowskiego Tygodnika Lekarskiego” i jego następcy, organu Towarzystwa Lekarskiego Lwowskiego*, Lwów 1928. „Tygodnik” ukazał się 4 I 1906.

²¹ Por. R. Danysz-Fleszarowa, *Polskie czasopiśmiennictwo geograficzne oraz geografia w polskim czasopiśmiennictwie*, „Czasopismo Geograficzne”, 1932, nr 1—3, s. 63—68. O etnografii na łamach „Pamiętnika Towarzystwa Tatrzańskiego” por. A. Kutrzebianka, *Rozwój etnografii i etnologii w Polsce*, Kraków 1948, s. 17.

nym lwowskim była „Dźwignia” (1877—1882), która od 1878 r. stała się organem Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie. Tematyka pisma obejmowała, poza wymienionymi już dziedzinami, budownictwo lądowe, wodne, kolejnictwo, mechanikę, budowę mostów i tuneli oraz architekturę. Zwracają uwagę dodatki poświęcone przygotowywanemu polskiemu słownikowi technicznemu, przeglądy literatury technicznej i inne działy. W 1880 r. powstało w Krakowie miesięczne „Czasopismo Techniczne”, w którym główną rolę odgrywali architekci. W roku 1883 po połączeniu się tego pisma z „Dźwignią” powstał wspólny galicyjski organ — „Czasopismo Techniczne”, miesięcznik, a od 1896 r. dwutygodnik, wydawany we Lwowie do 1890 r.²² Na skutek jednak konfliktów towarzystw technicznych lwowskiego i krakowskiego począwszy od następnego roku „Czasopismo” stało się lokalnym organem lwowskim, a w Krakowie wydawano w latach 1890—1899 „Czasopismo Towarzystwa Technicznego Krakowskiego”. Począwszy od 1900/1901 z inicjatywy części członków redakcji tego pisma powstał w Krakowie miesięcznik „Architekt”, poświęcony architekturze, budownictwu i przemysłowi artystycznemu. Było to pismo bardzo starannie redagowane, o wysokim poziomie artystycznym²³. We Lwowie natomiast w r. 1897 podjęto próbę wydzielenia z „Czasopisma Technicznego” odrębnego „Pamiętnika Towarzystwa Politechnicznego”, pomieszczającego obszerniejsze rozprawy naukowe, wydano jednak tylko jeden zeszyt tego dodatku. Odrębnie podejmowano najpierw w Krośnie („Przegląd Górniczy, Technologiczny i Przemysłowy”, 1889, dwutygodnik), a potem we Lwowie próbę założenia czasopisma poświęconego wydobywaniu ropy naftowej. We Lwowie założono w 1893 r. miesięcznik, od 1899 r. dwutygodnik, „Nafta” jako organ Towarzystwa Techników Naftowych, a potem Krajowego Towarzystwa Naftowego. Pismo istniało prawdopodobnie do 1913 r., a od 1906 wychodziło z dodatkiem pt. „Przegląd Techniczny Naftowy”.

Lata osiemdziesiąte przyniosły dalszy rozwój czasopism medycznych („Rocznik Towarzystwa Lekarskiego Krakowskiego”, „Wiadomości Lekar-

²² O wcześniejszych czasopismach technicznych (przed 1875 r.) pisał F. Kucharzewski, *Polskie czasopiśmiennictwo techniczne w Polsce przed rokiem 1875*, „Przegląd Techniczny”, 1904, odtwórka. J. Pazdur w monografii warszawskiego „Przeglądu Technicznego” opublikowanej w „Kwartalniku Historii Nauki i Techniki” (1956, t. 1, s. 325—373) o galicyjskich pismach nie wspomina. Píše tylko, że „Przegląd Techniczny” warszawski miał korespondentów w Galicji oraz że granica austriacko-rosyjska utrudniała wówczas technikom myślenie kategoriami narodu (s. 362). W numerze 12 (s. 1—2) lwowskiego „Czasopisma Technicznego” podano, iż na honoraria przeznaczają się rocznie 742,80 k. Należy pamiętać, że był to wówczas dwutygodnik.

²³ Por. A. Bochnak, *Zarys dziejów polskiej historii sztuki*, Kraków 1948.

skie”, 1887—1890). Istotnym wydarzeniem było założenie 1 I 1886 „Przeglądu Weterynarskiego” we Lwowie, który pod redakcją J. Szpilmana rozwinął się w pismo naukowe liczące w 1892 roku 200 prenumeratorów. Pod redakcją S. Królikowskiego udało się pismu wyjść za kordon. W 1910 r. liczono już 355 odbiorców, w tym 150 z zaboru rosyjskiego. Było to przed 1918 r. jedyne pismo weterynaryjne w Polsce²⁴. W latach 1882—1884 ukazywał się we Lwowie nieregularnie „Przegląd Archeologiczny”, kontynuujący zapewne tradycje pisma pod identycznym tytułem, które wychodziło tam od 20 IV 1876 do 20 VI 1877²⁵. Były to pierwsze pisma polskie poświęcone wyłącznie archeologii. Numizmatyką i sfragistyką interesowały się krakowskie „Zapiski Numizmatyczne” wydawane w latach 1884—1889. W roku 1887 powstały dwa specjalistyczne periodyki naukowe: lwowski „Kwartalnik Historyczny” (do 1905 r. faktycznie organ ogólnopolski) i nieregularny „Pamiętnik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza” (1887—1898), przekształcony w 1902 r. w „Pamiętnik Literacki” — poświęcony dziejom literatury polskiej²⁶.

W roku 1885 ukazał się miesięcznik „Muzeum”, czasopismo pedagogiczne poświęcone praktyce szkolnej oraz problematyce naukowej, z przewagą jednak rozpraw z dziejów wychowania²⁷. Z czasopism prawniczych w tych latach wychodziła w Krakowie „Kronika Prawnicza” jako organ Krakowskiego Towarzystwa Prawniczego. Bardzo ważnym wydarzeniem w dziejach czasopiśmiennictwa naukowego było pojawienie się miesięcznika „Sylwan” (Kraków, od 1894 r. Lwów), poświęconego problemom leśnictwa. W 1907 roku „Sylwan” został uznany przez towarzystwa leśne z Królestwa Polskiego i z zaboru pruskiego za organ wszystkich polskich towarzystw leśnych²⁸. Z czasopism ogólnohumanistycznych, zawierających także elementy nauk politycznych, w owym okresie ukazały się znane

²⁴ Zob. K. Millak, *Czasopisma weterynaryjne w Polsce do roku 1939*, Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej, S. B, z. 11, s. 75—100.

²⁵ O „Przeglądzie Archeologicznym” i „Dwutygodniku Naukowym” pisał J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Kraków 1948, s. 20.

²⁶ Dzieje pisma zob.: B. Nadolski, *Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza we Lwowie w latach 1866—1944*, „Pamiętnik Literacki”, 1962, z. 3, s. 3—35, oraz J. Krzyżanowski, „Pamiętnik Literacki” i jego dzieje, tamże, s. 66—78.

²⁷ Zob. cytowane opracowanie F. Majchrowicza i K. Sochaniewicza w dodatku do „Muzeum”, 1925, nr 15, s. 34—134, oraz A. Karbowski, *Polskie czasopisma pedagogiczne*, Warszawa 1912.

²⁸ Zob. S. Ingot, *Zarys dziejów nauk rolniczych i leśnych w Polsce*, Kraków 1948, s. 8—9, oraz A. Żabko-Potopowicz, *Dzieje piśmiennictwa leśnego w Polsce do 1939 r.*, Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej, S. B, z. 3, s. 3—140.

miesięczniki: krakowski jezuicki „Przegląd Powszechny” i lwowski „Przegląd Społeczny” B. Wysłoucha²⁹.

W latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia i pierwszych latach XX w. pojawiły się nowe periodyki specjalistyczne i ogólne. Wspominałem już o rozwoju czasopism technicznych w tym okresie. Z zakresu medycyny wychodziły w Krakowie w latach 1890—1897 „Roczniki Towarzystwa Ginekologicznego”, od 1899 r. miesięczny „Postęp Okulistyczny”, wydawany i redagowany przez B. Wicherkiewicza, potem „Polskie Archiwum Nauk Biologicznych i Lekarskich” (Lwów 1902—1907) oraz lokalny krakowski „Rocznik Lekarski” (od 1906). W 1898 roku Kraków uzyskał pismo miesięczne aptekarskie pt. „Kronika Farmaceutyczna”, jakkolwiek bardzo mało w nim było tekstów naukowych³⁰.

Jedyne naukowe czasopismo ekonomiczne ukazywało się we Lwowie w latach 1890—1894. Był to „Ekonomista Polski”. W roku 1894 natomiast pojawia się „Eos” — lwowskie pismo filologiczne, a w rok później „Lud” — organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie³¹. Od 1891 roku z przerwami wychodziły w Krakowie „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, zaś F. Piekosiński wydawał tu „Herolda Polskiego”, którego tematykę kontynuował od 1908 r. „Miesięcznik Heraldyczny” lwowski, redagowany przez W. Semkovicza. Redakcja tego pisma zwracała się o poparcie do szlachty i mieszczan, przypominając, że „heraldyka nie straciła dziś znaczenia politycznego”, choć bardzo się „zdemokratyzowała”. Nie zapobiegło to jednak trudnościom wydawniczym i pismem interesowali się głównie historycy.

Z zakresu nauk rolniczych ukazały się w Krakowie dwa nowe wydawnictwa: miesięczne „Ogrodownictwo” i nieregularne „Roczniki Nauk Rolniczych” (od 1903)³². Konserwacji zabytków i historii sztuki poświęcone były dwa wydawnictwa, organy kół konserwatorskich we Lwowie i w Krakowie: „Teki Konserwatorskie” (1892, 1900) oraz „Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej” (1900—1908). Z ogólnych czasopism typu humanistycznego i społeczno-politycznego powstałych w tym czasie wymienić trzeba znaną „Krytykę”, narodowodemokratyczny „Kwartalnik

²⁹ „Przegląd Społeczny” 1886—1887. Wstęp i antologię opracował K. Dunin-Łasowicz. Bibliografię opracowała J. Czachowska, Wrocław 1955.

³⁰ W. H. Malanowski, *op. cit.*, oraz głos w dyskusji E. Szyszki nad referatem T. Ostrowskiej, *Prasa medyczna XIX w.*, [w:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, t. 2, Warszawa 1968, s. 281—282.

³¹ A. Kutrzebianka, *op. cit.*

³² Bibliografię czasopism rolniczych w Polsce zestawili S. Antoniewski, *Zarys bibliografii polskich czasopism rolniczych i pokrewnych na ziemiach polskich za okres 200 lat (1755—1955)*, Warszawa 1960. Por. W. Schramm, *op. cit.*

Naukowo-Polityczny i Społeczny" (Lwów 1898)³³ oraz „Świat Słowiański" (od 1905).

W okresie bezpośrednio poprzedzającym wybuch pierwszej wojny światowej pojawiły się dalsze periodyki specjalistyczne, reprezentujące rozmaite dziedziny humanistyki i prawa. I tak w r. 1914 ukazał się w Krakowie „Rocznik Orientalistyczny”, a w 1908 „Rocznik Sławistyczny”. Od 15 I 1911 K. Twardowski zaczął wydawać we Lwowie „Ruch Filozoficzny”³⁴, który miał informować o postępach filozofii w Polsce i na świecie, a w styczniu 1913 ukazał się pierwszy numer „Języka Polskiego”, pisma naukowego, które wchłonęło popularny „Poradnik Językowy”, ograniczony w nowym czasopiśmie do kącika porad językowych. Z zakresu prawa ukazały się dwa wydawnictwa uniwersyteckie: w marcu 1912 miesięcznik lwowski „Prawnik”, wydawany przez Bibliotekę Słuchaczy Prawa, i krakowski kwartalnik, organ tutejszej profesury, pt. „Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne”. Jedynym tytułem, który ukazał się na prowincji, tj. w Przemyśle, był od 1909 r. „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyśle”, błędnie dotąd wymieniany jako „Rocznik Przemyski” — od nadruku na graficznej okładce.

Podczas wojny światowej większość galicyjskich czasopism naukowych i technicznych nie ukazywała się. Niemal całkowicie zamarło krakowskie czasopiśmiennictwo naukowe. We Lwowie, po okresie okupacji rosyjskiej, w r. 1917 wznowiły działalność wydawniczą następujące periodyki: „Przewodnik Naukowy i Literacki”, dodatek do „Gazety Lwowskiej” (nakład 6000 egz.), „Miesięcznik Heraldyczny” (500 egz.), „Muzeum” (1800 egz.), „Kosmos” (500 egz.), „Przegląd Prawa i Administracji” (750 egz.) oraz „Czasopismo Techniczne” (600 egz.). Ponadto w 1916 r. i na początku r. 1917 powstały we Lwowie trzy nowe miesięczniki: „Miesięcznik Sadowniczo-Ogrodniczy”, organ Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarczego pod redakcją B. Janowskiego, „Metan”, wydawany przez spółkę o tej samej nazwie, pod redakcją K. Kilinga, oraz „Dźwignia” (pismo techniczne), redagowana przez Z. Korosteńskiego, w nakładzie 800 egz. Pisma powstałe przed wybuchem wojny zdobywały sobie teraz czytelników poza Galicją, nowe odbierane były niemal wyłącznie w Galicji³⁵.

Na tym zakończyć wypada pobieżny przegląd tytułów galicyjskich

³³ Por. J. Myśliński, *op. cit.*, s. 145—147.

³⁴ I. Dąmbska, *Czterdzieści lat filozofii we Lwowie. 1898—1938*, „Przegląd Filozoficzny”, 1948, t. 44, s. 14—25.

³⁵ Centralny Derżawny Istorycznyj Archiw w m. Lwowi, f. 146, o. 8, jch. 2354, spis periodyków galicyjskich z 3 II 1917 w aktach Namiestnictwa oraz Derżawnyj Archiw Lwiwśkoj Oblaści, f. 350, jch. 4240, 4422, 4424 — zgłoszenia nowych czasopism.

czasopism naukowych. Odsuwając na razie obszerniejszą analizę ich roli, skoncentrować się pragnę na krótkim przykładowym omówieniu tematyki i zespołu autorskiego „Kwartalnika Historycznego”.

V

Lwowski „Kwartalnik Historyczny” był pierwszym nowoczesnym polskim periodykiem naukowym poświęconym historii, tylko w pewnych okresach używającym miejsca także historykom literatury i historykom sztuki. Założony w r. 1887, wyprzedził o 17 lat pojawienie się podobnego periodyku w Królestwie Polskim. „Przegląd Historyczny”, założony w 1905 r. w Warszawie, mógł powstać dopiero w toku wydarzeń rewolucyjnych, które w decydujący sposób wpłynęły na stosunki cenzuralne w zaborze rosyjskim. Natychmiast po pojawieniu się „Przeglądu” nastąpił swojego rodzaju podział pracy pomiędzy obydwoma czasopismami w tym sensie, że „Kwartalnik” zwracał szczególną uwagę na dział recenzji, sprawozdań i bibliografii, gdy tymczasem „Przegląd” publikował głównie rozprawy. Bieżące działy informacji naukowej opracowywane były w większości przez siły miejscowe, natomiast w częściach artykułowych obydwu czasopism spotkać można było nazwiska ze wszystkich zaborów i ośrodków, w których pracowali historycy polscy lub zajmujący się dziejami Polski.

Mniej więcej do 1898 r. „Kwartalnik Historyczny” publikował rocznie prace od 54 do 67 autorów. Były to w głównej części recenzje i sprawozdania, natomiast artykuły obejmowały tylko część tomu, przeważnie było ich od 8 do 13. Wśród autorów przeważali oczywiście lwowianie (24 do 33 w roku) i krakowianie (10 do 19 w roku). Poza tym spotkać można było także po kilka prac rocznie przygotowywanych przez historyków z innych miast galicyjskich. Z kolei wymienić trzeba prace historyków z Królestwa Polskiego i Rosji. Było ich w każdym roczniku od 5 do 12. Zabór pruski reprezentowała niska liczba autorów, każdy natomiast rocznik „Kwartalnika” przynosił prace A. Brücknera z Berlina, A. Wagnera i R. Roepella z Wrocławia, Wehrmana ze Szczecina, historyków polskich z Wiednia, Halle, Lipska, Paryża, Królewca. Z terenu Imperium Rosyjskiego najwięcej autorów spoza Królestwa rekrutowało się z Dorpatu i Mitawy oraz Petersburga.

W późniejszych latach liczba autorów poszczególnych roczników „Kwartalnika” spadła i wynosiła od 26 do 44. Nie było to związane z pojawieniem się „Przeglądu”, ponieważ spadek ów zaznaczył się już w ostatnich latach XIX w. Wydaje się rzeczą prawdopodobną, że był on skutkiem odejścia wielu autorów do pism bardziej wyspecjalizowanych. W omawianym okresie, a zwłaszcza po r. 1905, historycy ze Lwowa i Kra-

kowa byli na łamach pisma mniej więcej jednakowo reprezentowani, ale spadła liczba prac pochodzących z mniejszych miejscowości galicyjskich. Proporcjonalnie zmalał także udział autorów spoza Galicji.

Gdy chodzi o problematykę pisma, przewagę miała w nim historia Polski. W poszczególnych rocznikach spotkać można było tylko pojedyncze rozprawy z historii powszechnej, przeważnie poświęcone dziejom starożytnym. Przeszło połowę artykułów stanowiły w „Kwartalniku” rozprawy dotyczące dziejów Polski do XV w., a kolejne miejsce zajmowały teksty odnoszące się do wieków XVI i XVII. Nie oznaczało to jednak całkowitego pomijania historii nowożytnej, uprawianej zwłaszcza we Lwowie (Askenazy, Dembiński) i w Warszawie. Proporcjonalnie do zainteresowań naukowych szło publikowanie wyników badań. W każdym prawie roczniku pisma znajdowało się 2 do 4 rozpraw z dziejów XVIII, a nawet XIX w. Sporo miejsca zajmowały w piśmie także dyskusje polemiczne — dotyczyły one także (jeśli nie głównie) dziejów nowożytnych. Użyczano też łamów na problemy historiografii, rzadko pisano na tematy metodologiczne.

W porównaniu z „Kwartalnikiem” warszawski „Przegląd” publikował prace mniejszej liczby autorów (17 do 30 rocznie). Rekrutowali się oni w połowie z zaboru rosyjskiego, w pokażnej zaś części z Galicji. W „Przeglądzie” także dominowała tematyka dziejów Polski do XVII w., ponieważ jednak na łamach tego czasopisma zamieszczano więcej rozpraw, pewna ich część dotyczyła również dziejów nowożytnych (5 do 8 artykułów w roczniku), przy czym problematyka XVIII i XIX w. reprezentowana była mniej więcej równomiernie. Na łamach „Przeglądu” pojawiało się więcej artykułów syntetycznych oraz poświęconych tematyce metodologicznej. Z zakresu metodologii większość rozpraw pochodziła jednak od uczonych spoza zaboru rosyjskiego. Dla przykładu wymienimy tylko następujące artykuły zamieszczone w poszczególnych tomach „Przeglądu”: L. Gumplowicza *Historia a socjologia* (t. 1), tegoż *Nieco o „rasologii” niemieckiej* (t. 3), A. Brücknera *Historia a filologia* (t. 4), L. Gumplowicza *Socjologia a państwo Hamurabiego* (t. 4), tegoż *Istota rozwoju dziejowego ludzkości* (t. 6), tegoż *Cywilizacja* (t. 7), tegoż *Socjologia a polityka* (t. 9).

Jeśli wziąć pod uwagę wyniki porównań, stwierdzić trzeba, że treść obydwu czasopism — chociaż nie tylko one pomieszczały wówczas prace historyczne — była po części odbiciem stanu badań nad historią w poszczególnych dzielnicach, po części zaś odbiciem owego stanu badań całej polskiej nauki historycznej. Niechęć do zamieszczania zbyt ogólnych dyskusji metodologicznych we Lwowie nie tamowała rozpowszechniania ich za pośrednictwem innego pisma. Warszawski „Przegląd” pomieszczał więcej nieco materiałów z zakresu historii nowożytnej; było to znowu od-

biciem stanu badań i zainteresowań znacznej części warszawskich badaczy (T. Korzon, W. Smoleński, potem M. Handelsman i inni). Obydwa pisma nie tylko poprzez drukowane na swych łamach prace odzwierciedlały stan ówczesnych badań, lecz również inspirowały określone badania poprzez zamieszczanie dyskusji, m. in. na temat metod badawczych stosowanych w dziejach nowożytnych. Do rozwoju zainteresowań poszczególnych historyków — co zresztą znalazło potem wyraz w druku — przyczyniały się też obchodzone wówczas rocznice historyczne. Materiały historyczne przygotowywane w związku z owymi rocznicami zyskiwały w popularyzacji określoną barwę polityczną i ideową, nie mówiąc już o ich bezpośredniej wymowie narodowej, wpływającej na kształtowanie świadomości.

VI

Kwestie rozważane na przykładzie „Kwartalnika Historycznego” i „Przeglądu Historycznego” stanowią, jak się wydaje, tylko część problemów badawczych nad dziejami czasopiśmiennictwa naukowego w ogóle. Chodzi o stwierdzenie, czy dane pismo wiernie odzwierciedlało stan badań naukowych danej dyscypliny oraz czy inicjowało badania w określonym kierunku. Mniej skomplikowany wydaje się inny problem badawczy, związany z pierwszym, a mianowicie wewnętrzne dzieje poszczególnych czasopism, ich rozpowszechnianie, stan materialny, warunki cenzuralne. Pozostaje jeszcze najważniejszy bodaj problem, którego rozwiązanie może dostarczyć następnie podstaw do formułowania sądów natury ogólniejszej. Chodzi o to, w jakiej mierze, w warunkach podziału Polski, czasopiśmiennictwo naukowe i naukowo-techniczne przyczyniało się do integrowania całej nauki polskiej lub do utrwalania podziałów, a w związku z tym w jakiej mierze przyczyniało się pośrednio do rozwoju jednolitej kultury polskiej.

Analizując galicyjskie czasopiśmiennictwo naukowe w dobie autonomicznej, można stwierdzić, że odgrywało ono dominującą, jeśli nie równorzędną z czasopismami Królestwa Polskiego rolę w nauce polskiej. Dominacja była bezsporna, gdy chodzi o humanistykę polską. Znaczna liczba czasopism naukowych o zasięgu ogólnopolskim w Galicji oraz stwarzanie możliwości publikacji uczonym z zaboru rosyjskiego w dyscyplinach celowo na terenie Królestwa Polskiego ograniczanych upoważnia do stwierdzenia, że integracyjna rola omawianych czasopism była znaczna i przeważała nad separatyzmami niektórych tylko kierunków tego czasopiśmiennictwa, w szczególności prawniczego, związanego z systemem prawnym austriackim, aktualnie obowiązującym i mającym znaczenie praktyczne we wszystkich dziedzinach. Nie znaczy to oczywiście, że i w tym zakresie

nie było tendencji integracyjnych. W mniejszej mierze wystąpiły one w czasopiśmiennictwie technicznym, najprawdopodobniej ze względu na poziom rozwoju i zastosowania rozwiązań technicznych w Galicji i w innych zaborach, zwłaszcza w Królestwie Polskim. Tezy powyższe wymagają oczywiście weryfikacji w dalszych badaniach szczegółowych.

Gdy mowa o innych problemach, po rozpatrzeniu stanu czasopiśmiennictwa naukowego w Galicji przed 1914 r. potwierdzić by należało sformułowania zawarte we wnioskach cytowanej już rozprawy H. Więckowskiej³⁶ o tym, że czasopisma naukowe w Galicji przed pierwszą wojną światową ukształtowały się ostatecznie i związały z określonymi zespołami naukowymi. Nie wydaje się jednak, aby w Galicji osiągnęły one już zadowalające podstawy materialne, w pełni zabezpieczające ciągłość publikacyjną. Czasopisma te rozszerzyły krąg odbiorców, zwłaszcza poza Galicję, i osiągnęły wysoki stopień specjalizacji, chociaż nadal istniały periodyki o charakterze ogólnym, których część cieszyła się znaczną poczytnością. Daje się także zaobserwować w Galicji rozwój czasopism popularnonaukowych, nie stanowią one jednak przedmiotu niniejszych rozważań.

---

³⁶ H. Więckowska, *op. cit.*, s. 110.